

Л. І. Прокопенко

Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського

МОВЛЕННЕВА ТАКТИКА ВІДМОВИ В ПЕДАГОГІЧНОМУ СПІЛКУВАННІ: ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

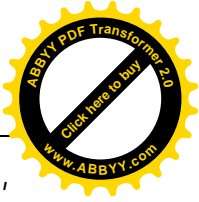
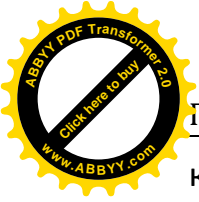
У статті розглянуто специфічні параметри мовленнєвого жанру незгоди, досліджуються різноманітні форми реалізації тактики відмови в характерних педагогічних ситуаціях її функціонування, описано дидактичні й мовленнєві можливості відмови, що сприяють конструктивному педагогічному спілкуванню в аналізованих ситуаціях.

Ключові слова: педагогічне спілкування, мовленнєві жанри незгоди, тактика відмови.

Постановка проблеми. Жанри незгоди є професійно значущими висловлюваннями педагогічного мовлення. Організувати пізнавальну діяльність, здійснити взаємодію між учасниками педагогічного процесу без висловлювань, за допомогою яких висуваються протилежні думки, пред'являються різноманітні позиції, пропонуються індивідуальний погляд на обговорювані питання, неможливо. Теоретичні знання і комунікативно-жанрові вміння, пов'язані зі створенням і успішним використанням висловлювань із семантикою незгоди (заперечення, відмови, протесту як інтенційних варіантів) є необхідними елементами комунікативної компетенції педагога.

Мета статті – окреслити лінгводидактичну перспективу формування в студентів умінь створювати і використовувати конструктивні ситуативно-доцільні жанри незгоди в педагогічній комунікації на прикладі розгляду мовленнєвих тактик відмови.

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз лінгвістичних праць з досліджуваної проблеми дає змогу назвати низку характерних ознак, які дозволяють ідентифікувати жанрові форми незгоди й відмежувати їх від схожих жанрів. Загалом незгода слугує для вираження неприйняття точки зору мовця і відображає модальну оцінку висловлювання комунікативних партнерів з погляду відповідності чи невідповідності дійсності. Висловлювання-незгоди є реакціями на ініціальні репліки, що визначає їх діалоговий характер, тому базовою конструкцією для вивчення незгоди слугує діалогічна єдність. У педагогічному спілкуванні жанри незгоди реалізують домінуючу (провідну) інтенцію незгоди та низку додаткових

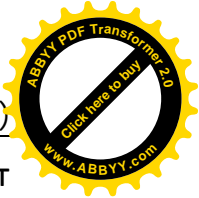
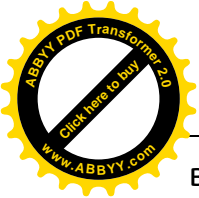

комунікативно-методичних завдань (проявити категоричність, емпатію, знайти компроміс, відкласти конкретну відповідь, пояснити, виправити, проконтролювати, організувати спільну діяльність тощо). Для реалізації незгоди використовуються експліцитні та імпліцитні способи вираження; одиниці всіх рівнів мови та мовленнєві засоби спілкування здатні прямо або опосередковано передавати незгоду [6; 4]. Система вербальних і невербальних засобів висловлення незгоди активно досліджується в сучасному вітчизняному та зарубіжному мовознавстві (Л. В. Кардаш, О. П. Куш), проводяться порівняльні дослідження форм негачії в українській, російській та англійській мовах (М. П. Баган, В. А. Діброва, Ю. М. Люткіна, Н. Г. Озерова, А. Й. Паславська). Значного поширення в сучасній лінгвістиці набула інтерпретація заперечень з погляду прагматики (А. Д. Белова, О. В. Бихчіна). Закріплення за запереченням статусу прагматичної категорії продиктоване його універсальною здатністю задовольняти комунікативну потребу реалізації таких мовленнєвих актів як відмова, відхилення, протест, спростування тощо.

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до розгляду відмови як однієї з провідних інтенцій жанру незгоди одразу зазначимо, що оскільки «інтенції мовленнєвих жанрів обмежені конкретною комунікативною ситуацією, епізодом, їх можна вважати аналогом комунікативних тактик» [1, 131]. Комунікативна мета мовленнєвих тактик відмови полягає в тому, щоб негативно відповісти на прохання, вимогу, наказ чи пропозицію співрозмовника. Настанова адресанта пов'язана з неможливістю або небажанням виконати означену дію. У сучасних дослідженнях проблем спілкування у сфері ділової комунікації виокремлено ряд мовленнєвих тактик відмови, які можна вважати типовими і для професійного спілкування членів педагогічного колективу, як на горизонтальному, так і на вертикальному рівнях взаємодії:

1. Категорична відмова, яка не передбачає пояснення причин відмови. Тактичний хід містить комунікатив НІ та/або заперечення з часткою НЕ («Ні, я не можу це зробити». «Ні, це не можливо». «Ні, я не хочу. «Не треба». «На жаль, ні». «Ні в якому разі». «Про це не може бути й мови»).

2. Емпатична відмова. Тактичний хід містить співчуття, співпереживання. Крім заперечення з часткою НЕ, часто емпатична

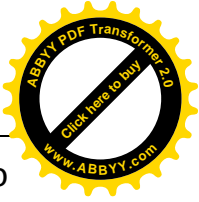
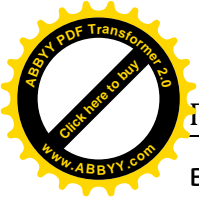
відмова починається з ТАК, що посилює перлокутивний ефект пом'якшення. Крім того, зазвичай, містить дієслова емоційно-чуттєвого наповнення *знаю, розумію, бачу, відчуваю, чую* приблизно в однаковому значенні «мені відомо»: *«Так, я бачу, що вам не легко, але я не можу задовольнити ваше прохання», «Я знаю, як це важливо для тебе, але, на жаль, не можу тобі допомогти».*

3. Обґрунтована відмова містить причину, пояснення відмови, що виражається підрядним реченням причини, або безсполучниковими конструкціями: *«Я не можу, тому що немає відповідного розпорядження».* *«Ні, не буду, взагалі не п'ю каву».* *«Змушений відмовити, бо ...».* *«Пробачте, але це даремна трата часу, бо ...».*

4. Відкладена відмова не містить чіткої відповіді (*«Я не можу відповісти одразу»*) і зазвичай комбінується з обґрунтованою відмовою та зустрічним проханням: *«Я не можу тобі сказати зараз, тому що я повинна подивитись свої записи в щоденнику. Я точно не пам'ятаю всі свої плани на завтра».* *«Перш ніж відповісти, мені треба порадитись з директором».* *«Можна я відповім трохи пізніше? Мені треба подумати».* *«Мені потрібен час, щоб обдумати твою пропозицію. Я зателефоную тобі. Добре?».*

5. Компромісна відмова. Тактичний хід містить згоду з частиною прохання, пропозиції, рідше наказу. *«Я можу дати тобі цю книгу завтра, сьогодні вона мені ще потрібна».* *«Згодна взяти на себе відповідальність за підготовку сценарію, але сама повністю організувати захід не зможу»*[5].

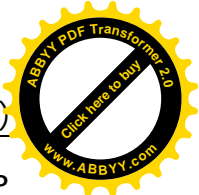
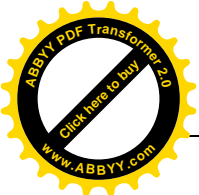
Досвід переконує, статичне знання риторичних засобів реалізації тактики відмови є недостатнім для їх ефективного використання на практиці. Сьогодні активно розробляється проблематика мовленнєвої комунікації у професійній сфері (Л. В. Барановська, І. С. Гамрецький, Л. М. Златів, Н. М. Костиця, В. О. Михайлюк, М. Є. Марун, В. М. Момот, Т. П. Рукас). При цьому питання формування знань у студентів про жанри незгоди в методичній літературі порушується лише принагідно. Так, поодинокі відомості про відмову, заперечення ми знаходимо в публікаціях Л. Г. Антонової, О. Г. Дзюбенко, Н. В. Єршової, Т. О. Ладиженської, Н. М. Махновської, Т. В. Факторович. Аналіз науково-методичних джерел засвідчує, що для засвоєння жанрів незгоди пропонуються мовленнєві завдання, які орієнтують переважно на формування у студентів умінь

висловлювати незгоду ввічливо, значно менше досліджується питання про створення заперечення, відмови, протесту згідно з конкретною мовленнєвою ситуацією. Проте успішне спілкування вчителя з учнями в ситуаціях незгоди здійснюється лише тоді, коли педагог враховує особливості мовленнєвої ситуації, прогнозує доцільність обраної моделі поведінки в конкретних обставинах спілкування. Вибір способів і засобів оформлення негативної реакції визначається характером інтенцій (провідної і фонові), які реалізуються вчителем, і залежить від предмета незгоди: фактичної помилки, думки співрозмовника, оцінки, порушення (дисциплінарного, організаційного та ін.) [2].

На підставі спостережень за процесом комунікації у сфері педагогічного спілкування О. Г. Вяльшина дійшла висновку, що кожному типу педагогічних ситуацій відповідають окремі конструктивні жанрові форми заперечення, відмови і протесту, які представлені різноманітними мовленнєвими моделями (мовними конструкціями). Так, встановлено, що жанр заперечення стає затребуваним при здійсненні педагогом функції контролю й організації проблемного навчання, відмова є значущою в ході оцінної діяльності, педагогічний протест сприяє розв'язання виховних завдань. Услід за О. Г. Вяльшиною, яка на підставі сукупності жанрових ознак заперечення, протесту, відмови подає визначення означених жанрів стосовно педагогічної сфери спілкування, *педагогічне заперечення* тлумачимо як професійно значущий реактивний мовленнєвий жанр, який виражає позицію мовця, протилежну позиції співрозмовника й сприяє конструктивній взаємодії вчителя й учнів; *педагогічний протест* – як мовленнєвий жанр, який виражає граничний ступінь неприйняття вчителем негативного вчинку учня і використовується з виховною метою; під *педагогічною відмовою* розуміємо мовленнєвий жанр, який виникає у відповідь на прохання або вимогу учня, якщо вчитель через причини, пов'язані з професійною діяльністю, не має змоги або бажання виконати означену дію [2]. Грамотний підбір ситуативно доцільного жанрового різновиду незгоди допомагає педагогу уникнути стандартності в оформленні відповідної реакції і попередити її можливі негативні наслідки.

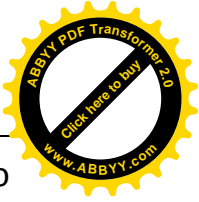
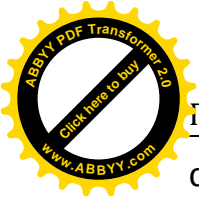
Розглядаючи дидактичні й мовленнєві можливості жанру відмови, що мають місце під час уроку, розкриємо докладніше на специфічних для педагогічного спілкування ситуаціях навчального сперечання та оцінювання, в яких аналізований жанр є найпоширенішим.

У процесі діалогової взаємодії за допомогою відмови вчитель висловлює небажання вступити в спілкування або продовжити діалог. Такий вид відмови є реакцією на будь-який жанр, оскільки причини, які його викликають, переважно пов'язані не з характером інтенції репліки-стимулу, а з екстралінгвістичними умовами мовленнєвої ситуації. Як засвідчують результати проведеного нами анкетування вчителів, відмова-незгода – це наслідок небажання вступати в діалог з конкретною особистістю, яка викликає неприязнь, не здатна сприймати іншу точку зору, її психологічні особливості, не дозволяють спілкуватися тут і зараз. Відмова говорити з таким «співрозмовником» – спроба уникнути «гострих» тем, можливого конфлікту. До причин відмови-незгоди також варто зарахувати: порушення правил етикету при організації спілкування і характерні для педагогічного процесу спроби учнів «нав'язати» свій діалог, для того щоб зірвати урок, відволікти від теми уроку, уникнути відповіді. У зазначених обставинах негативна реакція набуває форм: 1) категоричної відмови без пояснення причин (*«Обговорювати з вами нічого не буду!»*), 2) обґрунтованої відмови – відмови-пояснення (*«Я не буду розмовляти з тобою в такому тоні!»*), 3) відкладеної відмови – «зустрічного прохання» перенести обговорення (*«Зараз розмова у нас не вийде, давай перенесемо її і продовжимо, коли ти заспокоїшся»*).

У структурі відмови-пояснення мотиви відмови є важливим елементом, оскільки сприяють послабленню негативного ефекту жанру. Причини, які пояснюють відмову можуть бути як об'єктивними (*«Зараз не час»*), суб'єктивними (*«Я відмовляюсь з тобою сперечатись: не хочу»*) та етикетними (*«Я б з радістю, але...»*). У лінгвістичних працях наголошується, що для позитивного спілкування краще використовувати відмову, сформульовану етикетними засобами. Також варто надавати перевагу мотивам відмови «з семантикою об'єктивної неможливості, а не суб'єктивного небажання» [3, 119]. Умотивованість і категоричність відмови взаємопов'язані, тому вибір мотиву відмови регулює ступінь інтенсивності незгоди, що впливає на успіх у розв'язанні комунікативно-методичних завдань.

Бал, поставлений учневі, словесне оцінювання також можуть викликати протест дитини і спровокувати її агресію. Погіршує ситуацію неграмотна реакція вчителя на учнівську незгоду з оцінкою. Аналіз

ситуацій спілкування переконує: якщо незгода учня з поставленою оцінкою інтерпретується вчителем як приховане прохання змінити її, то затребуваними стають різні жанрові варіації відмови. Категорична відмова в аналізованій ситуації використовується педагогами досить часто, проте є малоефективною, оскільки не дозволяє учневі зрозуміти мовленнєві дії вчителя. Відсутність формул етикету та причин пояснення відмови надають жанру категоричності.

Для реалізації успішного спілкування в ситуації оцінювання, крім обґрунтованої відмови, доречною є відмова – альтернатива (пояснюється оцінка, з якою не згоден учень). Відмова-альтернатива становить аргументативне висловлювання, структура якого, як правило, складається з 3-х змістових частин а) оцінка; б) обґрунтування оцінки; в) рекомендації для виконання наступних завдань [7, 82]. Учитель фіксує увагу не на відмові, а на оцінці. Спочатку виділяється те, що учневі вдалося зробити, перелічуються позитивні аспекти роботи, після чого учень менш конфліктно сприйматиме вказівку на те, що він повинен був зробити, але не зробив. Подальший аналіз недоліків, помилок дає змогу учневі самому переконатися у правильності поставленої оцінки. Аргументація належить до тих засобів, які сприяють пом'якшенню негативного впливу жанрів незгоди і допомагають відмовити, не зруйнувавши комунікації, наприклад:

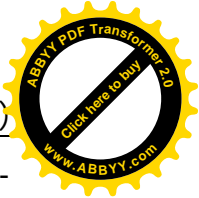
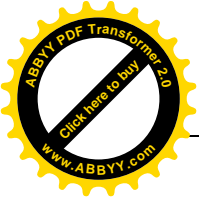
На уроці фізичної культури після виконання учнем стрибка в довжину з розбігу вчитель виставляє оцінку:

– *Слабенько стрибнув. З натяжкою ставлю «7». Ставай у стрій. Учень пригнічений. Стоїть на місці.*

– *Але ж я он як далеко стрибнув. Краще за багатьох інших. Поставте 10.*

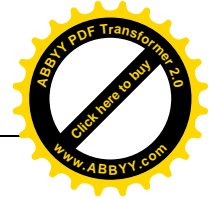
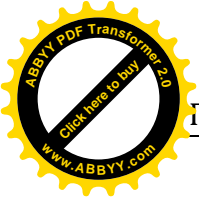
– *Стрибнути стрибнув. Майже на три з половиною метри. Але повністю своїх фізичних можливостей не реалізував. Бо техніки виконання не дотримувався. Невдало відштовхнувся. Розтягнув останні кроки розбігу. Не згрупувався перед приземленням. Потренуйся стрибати з місця. Роби вправи на розвиток гнучкості. Зможеш ще краще.*

З наведеного прикладу випливає, що аргументація, яка містить пояснення оцінки, помилок, яких припустився учень, і головне – поради, що допомагають їх виправити, надають відмові переконливості й знімають подальші спроби учня наполягати на зміні оцінки.

Відкладена відмова-зустрічне прохання є дієвою у двох випадках: по-перше, як прийом, здатний припинити нав'язливу мовленнєву поведінку учня, при цьому не зачепити почуття власної гідності учня і не спровокувати конфлікт («Поставте на бал вище»— «А ключ від квартири де гроші лежать?»; по-друге, як спосіб уникнення пояснення, наприклад, через брак часу («Чому такі низькі оцінки?»— «Усі претензії після уроку індивідуально. Добре?»). Отже, для подолання можливих деструктивних наслідків оцінювання, на наш погляд, вчителю необхідно: 1) аргументувати оцінку; 2) застосувати пряму й опосередковану відмову; 3) використати відмову як спосіб уникнення сперечання у випадку можливого зриву уроку.

Висновки. Отже, сумуючи викладене, підкреслимо таке. У випускника педагогічного університету повинна бути сформована професійна мовленнєва компетентність, що передбачає зокрема готовність і здатність використовувати в майбутній педагогічній діяльності ключові жанри незгоди (відмову, заперечення, протест), оскільки вони допомагають розв'язати комплекс завдань: організувати пізнавальну, оцінну діяльність, встановити колегіальні стосунки між членами педагогічного колективу й педагогом та учнем, набути досвіду конструктивної поведінки у проблемних ситуаціях. Для формування у студентів умінь оформлювати тактику відмови в реальній педагогічній ситуації необхідно: враховувати специфіку педагогічних жанрів незгоди; збагатити професійний досвід студентів способами і засобами висловлювання незгоди, які дозволяють підтримувати безконфліктне педагогічне спілкування й здійснювати вплив на співрозмовника. Означеному сприятиме пропонований у статті розгляд риторичних мовленнєвих тактик відмови, які ідентифіковані за ілокутивно-перлокутивним критерієм. Водночас вибір способів і засобів оформлення негативної реакції визначається не лише характером інтенцій, які реалізуються вчителем, а й залежить від низки умов педагогічної ситуації, в яких жанри незгоди сприяють організації навчально-пізнавальної діяльності учнів і забезпечують умови вирішення виховних завдань. Урахування сукупності цих чинників зумовлює успішність функціонування педагогічних жанрів незгоди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Лінгвістична генетика: проблеми і перспективи / Ф. С. Бацевич – Львів : ПАІС, 2005. – 264 с.
2. Вяльшина О. Г. Жанровые формы воздействия в профессиональной речевой деятельности учителя-словесника / О. Г. Вяльшина // Материалы 13 Международной научно-практической конференции «Риторика и культура общения в общественном и образовательном пространстве», 21–23 января 2009 года / под ред. Т. Ю. Зотовой и др. – Новокузнецк : РИОКузГПА, 2009 – С.37–43.
3. Ершов П. М. Общение на уроке, или Режиссура поведения учителя / П. М. Ершов, А. П. Ершова, В. М. Букатов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Московский психолого-социальный институт : Флинта, 1998. – 336 с.
4. Лукин В. А. Противоречие и согласие: языковые концепты, дискурсивные стратегии, текстовые свойства / В. А. Лукин // Вопросы языкознания. – 2003. – № 4. – С. 91–109.
5. Мкртычян С. В. Устный деловой дискурс : [монография] / С. В. Мкртычян. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 2009.
6. Паславська Л. Й. Заперечення як мовна універсалія: принципи, параметри, функціонування / Л. Й. Паславська. – Львів : Вид. центр ЛНУ імені І. Франка, 2005.
7. Педагогическое речеведение: словарь-справочник / под ред. Т. А. Ладыженской и А. К. Михальской / сост. А. А. Князьков. – М. : Флинта: Наука, 1998. – 312.

РЕЗЮМЕ

Л. И. Прокопенко. Речевая тактика отказа в педагогическом общении: лингводидактический аспект.

В статье рассматриваются специфические параметры жанра несогласия, анализируются различные формы реализации тактики отказа в характерных педагогических ситуациях его функционирования, описываются дидактические и речевые возможности отказа, способствующие конструктивному педагогическому общению в рассматриваемых ситуациях.

Ключевые слова: речевой жанр, тактика отказа, педагогическое общение.

SUMMARY

L. Prokopenko. Speechdenial tactics in pedagogical communication: linguistic and didactic aspects.

The article deals with the specific parameters concerning the genre of disagreement. Various forms of the denial tactics realization in typical pedagogical situations of its (that of denial) functioning are analyzed; the didactic and speech possibilities of denial aimed at enabling efficient pedagogical communication in the investigated situations are described.

Keywords: speech genre, denial tactics, pedagogical communication.